

АРЕШТАНТСЬКІ РОТИ ЦИВІЛЬНОГО ВІДОМСТВА У РОЗБУДОВІ ОДЕСИ ДРУГОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТ.

В статті досліджується історія одеських арештантських рот цивільного відомства 1830-х – 1860-х рр. Розглядається склад рот та зміни юридичних умов їхнього функціонування. На конкретних прикладах показано внесок арештантів у будівництво важливих об'єктів на території Одеси, а також їхня роль у благоустрої міста.

Ключові слова: історія Одеси, будівництво Одеси, арештантські роти.

Швидкому зростанню та розбудові Одеси першої половини ХІХ ст. вже присвячено низку історичних та історико-архітектурних досліджень зокрема праці П. Герлігі [1, с.135-142], В. Ващенко [2, с.109-111], В. Тимофеевко [3, с. 21-36] та ін. Проте і в цій тематиці залишаються маловивчені аспекти. Зокрема, це стосується питань використання на будівництві Одеси підневільних працівників: військових та арештантів. Щодо останніх маємо лише деякі згадки у працях дореволюційних дослідників (зокрема, в історичному нарисі О. Орлова [4, с. 4-5] та ювілейному виданні "Одесса 1794-1894" [5, с. 283, 337-338]) та нарис сучасного краєзнавця О. Губаря присвячений постаті одного з керівників одеських арештантських рот Т. Драгутіна [6, с. 55-64]. Метою пропонованої статті є дослідження ролі арештантських рот цивільного відомства в історії розбудови Одеси 1830-х-1860-х рр.

Праця в'язнів та арештантів (так само як і військовослужбовців) на розбудові Одеси використовувалася ще з другої половини 1790-х рр., коли, за повідомленням О. Орлова, "для посилення ...робіт в гавані надсилалися з різних місць засудженні до заслання за різні провини злочинці, які перебували у розпорядженні ...інженер-полковника Де-Волана" [4, с. 4]. Свідчення про перебування "у відомстві Будівельного комітету" "невільників" та про використання їх на будівельних роботах в місті та в порту є в журналах Одеського будівельного комітету за 1805 р. (тоді їх було 179 осіб) та за 1813 р. (21 особа). У 1811 р. для цих "невільників" навіть була збудована спеціальна казарма [7, с. 79]. У документах за 1817 р. є інформація про будівельні роботи в Одеському карантині та влаштування доріг, що здійснювалися арештантами [8, арк. 173].

Проте із заснуванням одеської арештантської роти цивільного відомства в історії використання підневільної праці на будівництві міста почався новий етап. Дореволюційні історики вважали ініціатором заснування

арештантських робочих рот в краї генерал-губернатора М. Воронцова. Проте генерал-губернатор у звіті Миколі I від 1842 р. стверджував, що ініціатива створення рот належала російському царю, а сам він ніби спочатку "далеко не розумів наскільки це... буде корисним" [9, арк. 23-24]. Історія утворення одеських та інших подібних рот пов'язана з царським указом від 25 березня 1828 р., в якому заради припинення бродяжництва, "що особливо посилилося у Новоросійському краї", серед інших заходів боротьби з волоцюгами та втікачами було наказано: "тих бродяг, хто виявиться придатним до служби старше 35 років відправляти до створених при фортецях арештантських рот, а молодше цього віку – до рекрутів" [10, арк. 3-5, 6-11, 20, 21]. Пізніше правила прийому до арештантських рот змінилися.

Арештантські роти цивільного відомства на південноукраїнських теренах були створені згідно з проектом положень затвердженим царем 10 липня 1830 р. (показово, що до надрукованих Сенатом 10 серпня 1830 р. екземплярах цих положень було додано указ, де вказано, що підставою для їх підписання стало подання царю від М. Воронцова). Перший з дев'ятнадцяти пунктів положень оголошував: "таких арештантських рот створити на перший раз чотири: одну в Одесі, одну для Ізмаїлу та Кишинева, одну для Херсону і одну у Сімферополі". Сьомий пункт "Положень" проголошував: "арештанти цих рот підлягають найсуворішій військовій дисципліні", а чотирнадцятий – "жалування арештантам платити не належить. Провіант же відпускається ...в Одесі з міських сум". Створюючи роти керівництво добре знало, які можуть виникнути зловживання. Тому вісімнадцятий пункт "Положень" суворо забороняв "застосовувати арештантів на інші роботи, окрім казенних та міських, а особливо на виконання приватних та партикулярних робіт та доручень"[11, с. 324].

Пізніше кількість арештантських робочих таких рот у краї зростає. В Одесі спочатку була одна рота з 300 арештантів, однак за указом від 19 квітня 1842 р., "через значні обсяги робіт в Одесі, згідно подання управляючого Міністерством внутрішніх справ, визнано за потрібне мати в цьому місті замість однієї дві арештантські роти у складі двохсот п'ятдесяти арештантів кожна..." на умовах, визначених "Положеннями" від 10 липня 1830 р. [12, с. 704-705]. Крім волоцюг, втікачів та дрібних злочинців до рот почали приймати відправлених поміщиками "на виправлення" кріпаків та осіб "за вироком сільських та міських громад" за те, що вони "через розбещене життя не сплатили недоїмки" [13, арк. 1-2].

Арештанти були добре організовані та отримали за довгі роки роботи непогану кваліфікацію. Вони часто здійснювали будівництво швидше і

краще ніж вільнонаймані робітники, не кажучи вже про те, що праця невільників була значно дешевшою, оскільки за роботу їм не платили. М. Воронцов у згаданому звіті за 1842 р. наводив показовий приклад. У Херсоні повинні були проводитися роботи з осушення боліт. На це було асигновано 500 тисяч карбованців. Проте стало ясно, що цих грошей не вистачить. Вихід швидко знайшли – застосували працю підневільних робітників однієї з "новоросійських арештантських рот". Арештанти все спорудили лише за 160 тисяч. Окрім того, як писав Воронцов: "роботу не лише добре та успішно виконано, але й на деякі залишки з цієї зменшеної суми розпочато зміцнення муром усього берегу Дніпра". Отже, використання арештантів дозволяло зменшувати вартість казенного будівництва більше ніж в десять разів. У зазначеному звіті М. Воронцова приділялося чимало уваги праці арештантів у різних місцях краю. Між іншим, генерал-губернатор повідомляв, що кращі арештанти після 10 років бездоганної праці були звільнені "згідно милостивого указу імператорської величності" і деякі з них отримали право мешкати в південноукраїнських містах, які вони розбудовували [9, арк. 17-18, 23-24, 48].

Одеські арештанти не відставали від своїх "колег" з інших місць краю. 1831 р. одразу після заснування роти Одеські будівельний комітет швидко вирішив питання "про застосування арештантів у міські роботи, у Карантині, у Практиці (тобто у Практичній гавані – Т.Г.) і на землечерпальній машині" [14, арк. 81]. Відтоді робітники рот не сиділи без діла, вони споруджували мости та контрфорси, будували шляхи, тротуари, канали, готували місто до візитів столичного начальства, виконували безліч різноманітних ремонтних робіт.

М. Воронцов був вельми задоволений "щасливому обранню" першого командира одеських робітників-арештантів капітана, а пізніше майора – Трохима Петровича Драгутіна. Він більше 10 років керував Одеською арештантською ротою, яку в Одесі почали називати "Драгутінською командою". Коли таких рот дві, Т. Драгутін очолював обидві, а потім ту з них, що мала першій номер. Після звільнення Т. Драгутіна від 1848 р. першою ротою командував капітан Дмитро Логвинович Соловійов, а другою – поручик Вікентій Петрович Детко. Пізніше керівництво арештантських рот при Одеському будівельному комітеті, що в другій половині 1850-х рр. вже значилися як рота № 32 та № 33 (це свідчить про велику кількість таких рот в імперії), неодноразово змінювалося [15].

Підневільні робітники відіграли провідну роль у здійсненні таких глобальних проектів, як брукування одеських вулиць щебенем за системою Мак-Адама [6, с. 56-57] та озеленіння міста. Зокрема, арештанти брали

участь у створенні міської плантації на Пересипу, яку на честь її засновника – одеського градоначальника – було названо "Льовшинською". Слід згадати, що Пересип на початку 1830-х рр. називали "одеською Лівією", бо його вигляд нагадував піщану пустелю. Проте попри регулярні посухи владі вдалося перетворити цю "Лівію" на величезний парк, завдяки колосальному обсягу робіт (лише протягом 1834-1835 рр. на Пересипу посадили більше 1 млн. 130 тис. дерев) [16, с. 135-136]. Мемуарист О. Чижевич щодо цього, зокрема, писав: "Градоначальник О.І. Льовшин... поселив на Пересипу третину робочої роти (Драгутінської), яка постійно працювала. ...Було посаджено більше двох мільйонів живців в один аршин заввишки. ...Усі роботи та матеріали коштували лише п'ять тисяч крб. Місцевість в 253 десятини вкрилася густим лісом, в якому ми часто полювали на зайців..." [17, с. 10]. Згідно записки М. Кирякова, знайденій та опублікованій Н. Михайленко, на Пересип було переселено не третину, а чверть складу одеської арештантської роти (близько 50 осіб) з необхідною кількістю волів, плугів та ін., й саме арештанти здійснили усі роботи із влаштування "Льовшинської плантації" [18, с. 148-147]. При О. Льовшині також було обрано місце для плантації "між Ботанічним садом та Зовнішнім бульваром", яку від 1840 р. почали засаджувати "працею арештантів" й "за прізвиськом командира цих рот Драгутіна ця плантація отримала назву Драгутінської" [5, с. 338].

Арештанти зміцнювали з боку моря Приморський бульвар та місцевість біля Біржового будинку (тепер будинок Міської ради Одеси), перебудовували Театральну площу [19, арк. 6], споруджували важливі об'єкти в порту [20, арк. 1-2; 21, арк. 13, 21]. У більшості випадків їхня праця була не лише дешевою, але й швидкою та якісною. Наприклад, влітку 1836 р. вони лише за кілька тижнів збудували за проектом Г. Торрічеллі "галерею під дахом", яка колись стояла біля Старої Біржі. Всі витрати міста на цю будівлю склали лише 3 тисячі карбованців – це була вартість будівельних матеріалів, транспортування яких також здійснювалося арештантами, та оплата вільнонайманому майстру за встановлення шибки на даху [22, арк. 3, 28 – 37, 40]. Іноді в документах вказувалося, на які цілі йшли зекономлені арештантами кошти (так, у 1842 р. значні залишки сум, що виникли за рахунок використання арештантів на спорудженні "муру с контрфорсами" на Театральному майдані, пішли на "влаштування нових шосе в місті" [23, арк.12-13]).

Використання робітників Одеських арештантських рот по суті врятувало спорудження Бульварних (Потьомкінських) сходів. За проектом архітектора Ф. Боффо вартість їх будівництва мала скласти чималу для тих

часів суму в 200 тисяч карбованців. Проте вже протягом першого року будівництва вся зазначена сума була витрачена, а споруда виконана менш ніж на половину. Будівельний підрядчик Г. Завадський, який взявся здійснити контракт, звинуватив архітектора у навмисному заниженні вартості будівлі і відмовився від неї. Почався тривалий судовий процес. Була створена спеціальна комісія для завершення будівництва сходів. Інженер Д. Уптон склав проект їх завершення, а портовий гідротехнік Б. Фан-Дер-Фліс – проект інженерних споруд для підтримки сходів та бульвару. Вартість будівлі таким чином зросла ще на 370 тисяч карбованців. Однак і цих грошей могло не вистачити. Будівельникам доводилося відкачувати ґрунтові води, будувати велику систему контрфорсів для зміцнення ґрунту тощо. Через постійні обвали скелі Приморського бульвару передбачена довжина сходів зростала. Невідомо, коли б закінчилося це будівництво, якби керівництво міста не згадало про арештантів. До того часу працівники "Драгутинської команди" метушливо готували місто до приїзду членів царської родини. Звільнившись від цієї справи, вони активно включилися у будівництво. Арештанти знімали та переносили сотні кубометрів землі, забивали палі, підносили каміння мулярам, влаштовували будівельні ліси, відкачували помпами ґрунтові води тощо. Так, згідно звіту про роботи, здійснені на будівництві сходів за "додатковим проектом" у 1839-1841 рр., арештанти здійснили всі земляні та некваліфіковані роботи зі зведення підпорних стін [24, с. 140-142]. Між іншим, арештантам доводилося і ризикувати своїм життям, оскільки на будівництві неодноразово траплялися значні обвали ґрунту [25, арк. 292-294]. В тому, що на початку 1841 року символ сучасної Одеси нарешті був в цілому збудований – їх заслуга чи не найбільша. Показово, що після спорудження сходів, їх було 7 березня 1842 р. за відповідним "описом" здано у відомство керівнику арештантських рот Т. Драгутіну [24, с. 139].

Отримуючи значну користь від праці арештантів, керівництво краю будувало нові плани. Так, М. Воронцов хотів за допомогою підневільних робітників здійснити грандіозний проект каналу з Південного Бугу до Одеси, складений інженером Д. Уптоном. Канал повинен був мати 280 верст в довжину (з них 22 версти тунелів) з поперечною площею 3,5 квадратні сажні. Він мусив слугувати як для постачання в місто води, так і для малого судноплавства. Вартість будівництва каналу за підрахунками Міністерства внутрішніх справ склала б від 30 до 65 мільйонів карбованців, а можливо і більше. Сума для тих часів величезна. Не зважаючи на це, М. Воронцов вважав, що за рахунок використання арештантів вартість проекту значно зменшиться ("Воронцов вважав, – писав один з

істориків, – що нарахована Уптоном сума може скоротитися до 5 мільйонів, якщо роботи будуть здійснюватися військами, або військово-робочими ротами"[5, с. 283]). Проте столичне керівництво генерал-губернатору, вочевидь, не повірило і проект каналу вирішило "відкласти до кращих часів" [26, арк. 80-81, 103, 112, 131].

Документи одеського обласного архіву не дають достатньої інформації для визначення складу арештантських рот. Відомо лише, що вони склалися з 500 підневільних робітників, які мали необхідний реманент (місто забезпечувало їх усім необхідним, так, у 1835 р. було додано до 76 возів, що вже були у роті, ще 100 возів, а також 500 лопат "через збільшення в місті земляних робіт" [27, арк. 6, 8]), а також вози і худобу (воли та коні) для транспортування будматеріалів. У ротах були свої кваліфіковані майстри: ковалі, бондарі, муляри, колісники, пічники та ін. [28, арк. 11, 18, 23, 25 – 26]. Все це давало можливість водночас використовувати арештантів на більше ніж 20 видах робіт [29, арк. 29-30]. Більшість трудівників рот, що згадуються в документах Одеського архіву, були вихідцями з українських міст та сіл. Як показала перевірка 1845 р., вони нерідко потрапляли до лав арештантів незаконно. Так, серед підневільних робітників опинялися міщани, що не сплатили податки, а також інші особи "за пияцтво, буйство ...через погану моральність", навіть "за вештання в нічний час", а вірніше за те, що чимось не сподобалися поліцейській владі [28, арк. 11, 18, 23 – 26]. З останньої причини арештантами-будівельниками нерідко ставали селяни, які вирушали до міст щось заробити. Наприклад, селянин Петро Ткачук з Балтського повіту, який прийшов на заробітки до Тирасполю, в шинку був схоплений та відправлений до одеської робочої роти. Про це випадково дізнався його батько і звернувся з проханням до керівництва відпустити сина додому [30, арк.21, 22].

Вищезгадана перевірка виявила також зловживання та махінації командира рот майора Т. Драгутіна. До речі, ця постать вважалася деякими сучасниками однією з найбільш колоритних в тогочасній Одесі. Їй чималу увагу присвятив в своїх відомих спогадах О. Чижевич, між іншим, зазначивши, що Т. Драгутін "після виходу у відставку... зі своїх маленьких статків придбав собі великий маєток поблизу Одеси" й "лише пізніше було викрито чимало зловживань" в роботі арештантських рот, що дозволили їхньому командиру набути значний капітал [17, с. 15]. Слід відзначити, що Т. Драгутін нерідко виступав як виконавець робіт на значних будівельних об'єктах, здійснюючи будівництво так званим "господарським способом" (фактично – підряд, але без надання застави), що надавало йому можливість маніпулювати будівельними матеріалами та ін. Й після виходу

у відставку Т. Драгутін залишався помітною в місті постаттю: був відомий як сільський господар (успішно розводив свиней та ін.), благодійник, засновник каплиці (пізніше – церква Св. Миколи) внизу Потьомкінських сходів та ін. [6, с. 59-60]. Його ім'я було увічнено у назвах двох одеських провулків: біля вул. Торгової, де були казарми арештантської роти (тепер – провулок К. Ушинського); та біля вул. Канатної, де знаходилася "Драгутінська плантація" (тепер – провулок О. Орликова) [31, с. 46-47].

Протягом існування арештантських рот еволюціонувало їхнє правове становище. Від початку вони утримувалися за рахунок доходів Одеси. Оскільки кількість арештантських рот в імперії значно зросла, положенням від 7 жовтня 1847 р. їх було вирішено утримувати за рахунок "земських зборів" [32, с. 742]. Однак Одесі це було не вигідно, бо в цьому разі потрібно було сплачувати земству певні кошти за роботу арештантів, тоді як видатки на утримання рот коштували міській скарбниці набагато менше. Тому 18 квітня 1850 р. для одеських рот було зроблено виключення й вирішено "гроші на утримання двох арештантських рот в Одесі відпускати по-старому – з доходів цього міста" [33, с. 392-393]. Ситуація змінилася із припиненням дії порто-франко, коли Одеса втратила значну частину своїх доходів (1/5 частину митних зборів). 18 червня 1859 р. внаслідок клопотання генерал-губернатора О. Строганова царем було затверджено новий штат арештантської роти в Одесі. За цією постановою: "для скорочення витрат на утримання двох №№ 32 і 33 одеських арештантських рот цивільного відомства зі сум міського доходу, що з припиненням порто-франко значно скоротився, а також через малу кількість арештантів, які перебувають в них, – одну з цих рот № 33 скасувати, а іншу № 32 перетворити згідно нового штату" [34, с. 587]. За цим штатом в одеській роті залишилося 250 арештантів [35, с. 291]. У цей час уряд вже скорочував кількість рот в країні, суттєво змінював склад та кількість арештантів, умови їхнього перебування та правила використання на усіляких роботах. Арештантські роти цивільного відомства від початку свого існування підпорядковувалися Головному управлінню шляхів сполучення та публічних будівель, а згідно положенню від 12 грудня 1863 р. вони стали перебувати у віданні "місцевих губернських правлінь" [36, с. 284]. Врешті, затвердженою царем 31 березня 1870 р. пропозицією Сенату арештантські роти цивільного відомства були перетворені на виправні арештантські відділення (одеське відділення – з 250 арештантів) із заміною в них військового управління цивільним, а арештантів припинили використовувати на роботі поза межами в'язниці [37, с. 340-341].

Однак не можна сказати, що в ліберальні для імперії 1860-ті рр. обсяги підневільної праці, спрямованої на задоволення потреб Одеси, були значно зменшені. Наприклад, 24 березня 1863 р. було проголошено створення "4-х робочих арештантських рот при Одесько-Парканській залізниці по 550 чоловік у кожній" [38, с. 276]; 30 січня 1864 р. – двох "робочих бригад для влаштування залізниці Новоросійського краю" [39, с. 72-74], 13 березня 1864 р. – "арештантських робочих рот для влаштування залізниці у Новоросійському краї" [40, с. 219-227]. Отже, діяльність арештантських рот цивільного відомства 1830-х-1860-х рр. була лише одним з етапів використання підневільної праці у будівельній сфері Одеси.

Таким чином, можна констатувати, що арештантські роти цивільного відомства внесли певний внесок у розбудову Одеси. Притому у спорудженні деяких важливих для міста об'єктів (Бульварних сходів, будинку Біржі та ін.) та виконанні важливих програм з благоустрою (озеленіння, брукування вулиць та ін.) частка праці арештантів була досить значною. Окрім того використання праці арештантів дозволяло місту економити значні кошти й, враховуючи розміри тогочасних доходів міської скарбниці (вони суттєво перевищували доходи будь-яких інших міст Наддніпрянської України [41, с. 190, 548, 668]), дозволили покращити зовнішній вигляд та благоустрій Одеси, стан портових споруд та ін. Водночас місцева влада у 1830-1860-х рр. шукала й інші способи отримання безкоштовної праці (зокрема М. Воронцов практикував використання у каменоломнях праці бідняків за розданий під час голоду хліб [42, арк. 37], на будівництві – праці міщан, що не сплатили недоїмки [43, арк. 17] та в'язнів Одеської в'язниці [44, арк. 1] та ін.). Широке використання праці арештантів в Одесі доби порто-франко свідчило, що попри зовнішню "європейськість" вона залишалася містом кріпосницької Російської імперії з притаманним для останньої широким використанням підневільної праці.

Щодо використання арештантської праці на будівництві Одеси першої половини XIX ст. ще залишається чимало нез'ясованих аспектів. Зокрема, слід дослідити національний та становий склад робітників арештантських рот, частку їхньої праці у загальних обсягах казенного будівництва в місті та ін. Потребує комплексного вивчення роль арештантських рот цивільного відомства в розбудові міст Південної України в цілому та в господарстві міст інших українських регіонів.

Goncharuk T.G.

**CONVICT COMPANIES OF THE CIVIL DEPARTMENT
IN THE BUILDING OF ODESSA IN THE SECOND
THIRD OF THE NINETEENTH CENTURY**

The article examines the history of the convict mouths of civil department in Odessa in 1830 – 1860's. We consider the structure of the mouth and the change of legal conditions of the mouth. In the specific examples shown the role of convicts in the construction of important building in Odessa and their role in the advance of the city.

Key words: history of Odessa, Odessa Construction, convict company.

Гончарук Т.Г.

**АРЕСТАНТСКИЕ РОТЫ ГРАЖДАНСКОГО ВЕДОМСТВА
НА СТРОИТЕЛЬСТВЕ ОДЕССЫ ВТОРОЙ ТРЕТИ XIX В.**

В статье исследуется история одесских арестантских рот гражданского ведомства 1830-1860-х гг. Рассматривается состав рот, юридические условия функционирования и их изменения. На конкретных примерах показан вклад арестантов в строительство важных объектов на территории Одессы, а также их роль в благоустройстве города.

Ключевые слова: история Одессы, строительство Одессы, арестантские роты.

Джерела та література

1. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914. – Одеса, 1999.
2. Ващенко В.П. Міське управління і господарство // Історія Одеси. Гол. ред. В.Н. Станко. – Одеса, 2002.
3. Тимофеев В.И. Одесса. Архит.-ист. Очерк. – К., 1983.
4. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г. – Одесса, 1885. – С. 4-5.
5. Одесса 1794 – 1894. – Одесса, 1895.
6. Губарь О. Энциклопедия забытых одесситов. Драгутинская команда // Дерибасовская – Ришельевская: Одесский альманах. Кн. 43. – Одесса, 2010.
7. Гончарук Т. Використання праці арештантів на будівництві Одеси в першій половині XIX ст.: маловідома сторінка історії "нової Пальмири" // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 5. – Одеса, 2008.
8. ДАОО. – Ф.59. – Оп.1. – Спр. 117.
9. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 152 (1842 р.). – Спр. 67.
10. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 190 (1828 р.). – Спр. 36.
11. ПСЗРИ. – Собр.2. – Т. 5. – Од. 1. – № 3786.
12. ПСЗРИ. – Собр.2. – Т. 16. – Од. 1. – № 14472.
13. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 192 (1847 р.). – Спр. 10.
14. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 191 (1831 р.). – Спр. 21.

15. Відомості з "Новороссийских календарей" за 1844-1860 рр.
16. Гончарук Т.Г. Садівник Герман, повернись! (два документи про озеленіння Одеси 1841 р.) // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 12. – Одеса, 2011.
17. Чижевич О.О. Город Одесса и одесское общество. Воспоминание одесского старожила // Из прошлого Одессы. Сборник статей. – Одесса, 1894.
18. Михайленко Н. Одеський градоначальник О.І.Левшин та "Левшинська плантація" // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 12. – Одеса, 2011.
19. ДАОО. – Ф.4. – Оп. 13. – Спр. 55.
20. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 2. – Спр. 422.
21. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 2. – Спр. 604.
22. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 2. – Спр. 474.
23. ДАОО. – Ф. 59. – Оп.2. – Спр. 604.
24. Гончарук Т. Документ про використання праці арештантів на будівництві Бульварних (Потьомкінських) сходів 1837-1842 рр. (за матеріалами Державного архіву Одеської області) // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса, 2010. – Вип.5.
25. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 2. – Спр. 459. – Ч. II.
26. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 190 (1826р.). – Спр. 80.
27. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 2072.
28. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 166 (1845 р.). – Спр. 131.
29. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 198 (1860 р.). – Спр. 330.
30. ДАОО. – Ф.50. – Оп. 2. – Спр. 145.
31. Майстровой Я. Улицы Одессы. Справочник по топонимии старой части города. – Курск, 1997.
32. ПСЗРИ. – Собр2. – Т.22. – Отд. 1. – № 21573.
33. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 25. – Отд. 1. – № 24086.
34. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 34. – Отд. 1. – № 34639.
35. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 34. – Отд. 2. Штаты и таблицы.
36. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 38. – Отд. 2. – № 40363.
37. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 45. – Отд. 1. – № 48206.
38. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 38. – Отд.1 – №3914.
39. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 39. – Отд.1 – №40541.
40. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 39. – Отд.1 – №40677.
41. Общественное устройство и хозяйство городов. – СПб., 1859. – Т.1.
42. ДАОО. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.1917.
43. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 1803.
44. ДАОО. – Ф.59. – Оп.1. – Спр. 2409.